

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԸԶԸԼՔԱՇՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Ջաքարյանների տիրապետության շրջանում Արևելյան Հայաստանում հաստատված հայ ֆեոդալական տների վերջին բեկորները (Դոփյաններ, Պոռոյաններ, Վաչուտյաններ և ուրիշներ) սկսած դեռևս XIV դարի երկրորդ կեսից հետզհետե կորցնում են իրենց իշխող դիրքերը¹։ XV դարում Արևելյան Հայաստանում քիչ թե շատ իշխանական իրավունքներ էին վայելում միայն խաչենի Հասան-Ջալալյանները, Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչներ՝ Սմբատի որդի Բեշքենն ու սրա որդին՝ Ռուստամը և մի քանի, ավելի նվազ իշխանություն ունեցող ֆեոդալական գերդաստաններ²։ XV, մասամբ նաև XVI դարի ընթացքում բուռն կերպով շարունակվում էր հայ ֆեոդալականության այդ վերջին ներկայացուցիչների հետևողական հետապնդումն ու ունեզրկումը քոչվոր նվաճողների կողմից։

XV դարը իրավացիորեն դիտված է որպես հայկական ֆեոդալիզմի եզրափակիչ դար։ Հիմնականում այդ հարյուրամյակի ընթացքում էր, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականությունը, որպես որոշակի քաղաքական ուժ, դուրս մղվեց պատմության թատերաբեմից։

XVI դարում ևս հայ ֆեոդալականության վերջին մնացորդների ունեզրկման և վերացման գործում շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ, դեռևս խալիֆաթի տիրապետության շրջանից հաստատված, «Բեյթ-ուլ-մալի» մուսուլմանական հաստատությունը³։ Մահմեդական իշխանավորները պահանջում էին իրենց իշխանության սահմաններում գտնվող ընդարձակ հողային տարածությունների տեր հայ ֆեոդալական տների ներկայացուցիչներից հավատափոխ լինել, հակառակ դեպքում սպառնալով նրանց հողերը բռնագրավել և հայտարարել «Բեյթ-ուլ-մալի» սեփականություններ։

Աղբյուրներում բազմաթիվ են վկայությունները հայ ֆեոդալների բռնի

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, էջ 328—329։

² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 117—118, «Ժն դարի հիշատակարաններ», մասն Ա, Առաջաբան, էջ XLVII—XLVIII, Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 8։

³ «Բեյթ-ուլ-մալ» նշանակում է պետական գանձարան։

մահմեդականացման կամ, հակառակ դեպքում, նրանց հողերի զանգվածային հափշտակման մասին: Նշված է, սակայն, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության վերացման այս պրոցեսը բավական երկար է տևել և ուղեկցվել է դեռևս իրենց իշխանական դիրքերը պահպանած հայ ֆեոդալների կողմից տարբեր ձևերով դրսևորվող դիմադրության և պայքարի փաստերով:

Որքան էլ համառ լինեի դիմադրությունը, հայ ֆեոդալներից շատերը, իրենց կալվածատիրական իրավունքներից չզրկվելու համար, ի վերջո տեղի էին տալիս և մահմեդականություն ընդունում: Անշուշտ կային նաև այնպիսիք, որոնք շարունակում էին դիմադրել և նյութական զոհողությունների գնով փորձում էին պահել իրենց հողային տիրույթները: Սակայն, շարունակ ենթակա լինելով հարստահարման, հետզհետե նվազում էին նրանց հողատիրական կարողությունները և նրանք վերածվելով մանր հողատերերի կամ դուրս մղվելով կալվածատեր-ֆեոդալների շարքից, գնում էին իրենց բախտը փորձելու առևտրի և վաճառականության ասպարեզում:

Պետական հեղաշրջումներից հետո, ինչպես նաև համարյա ամբողջ XVI դարի ընթացքում շարունակվող ռազմական գործողություններին հաջորդող կարճատև դադարների ժամանակ, ետ նվաճված երկրամասերում անց էին կացվում հողերի նոր հաշվառումներ: Բարձրագույն դիվանից գործուղված լիազորները կատարում էին մանրամասն քննություն, ստուգում էին կալվածագրերն ու սեփականության փաստաթղթերը, ցուցակագրում էին գյուղերն ու ագարակները և կազմում մշակելի տարածությունների նոր ցուցակներ: Այս ընթացքում էր, որ ավելի շատ էին տեղի ունենում հողերի նոր բռնագրավումներ: Հարբուհիս էին գրավվում կամ «Բեյթ-ուլ-մալի» սեփականություններ հայտարարվում այլ և այլ պատճառներով նոր իշխանության կողմից հետապնդվող ֆեոդալներին և հատկապես կրոնի «հակառակորդներին» (քրիստոնյաներին) պատկանող հողերը:

Այնպես, որ եթե XV դարում դեռևս հիշվում են մի քանի հայ խոշոր ֆեոդալ-կալվածատերեր, ապա XVI դարում՝ հազվադեպ են հիշատակվում:

Խոշոր հողային սեփականատիրությունը հայ իրականության մեջ հանդուրժվում էր միայն վանական հողատիրության բնագավառում: Ուստի XV դարի ընթացքում կիրառվող հալածանքների պայմաններում հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչներից շատերը, իրենց հողային կարողությունների մնացորդները հափշտակումից փրկելու նպատակով «նվիրում» էին վանքերին և հոգևոր կարգ ընդունելով, փորձում պահպանել իրենց իրավունքները այդ կալվածքների և իշխող դիրքը՝ հայ աշխատավորության նկատմամբ:

Սակայն, ինչպես աստվածապետական օսմանյան Թուրքիայում, այնպես նաև Շահ Իսմայիլի հիմնադրած կղզրլաշների կիսաաստվածապետական իշխանության ներքո, հայ հոգևորականության վայելած արտոնությունները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ միայն հարկատու այլադավան համայնքների ղեկավարներին տրված զուտ հարկային առանձնաշնորհումներ: Դրանք իրենց բովանդակությամբ արմատապես տարբերվում էին բարձրաստիճան ամիրներին և կղզրլաշ ցեղերի առաջնորդներին տրված «սոյուրդալներից» և «օլթաններից», որոնք ունեին ֆեոդալական անձեռնմխելիության իրավունքներ և պետության ռազմա-քաղաքական հենարանն էին հանդիսանում: Պարզ է, իհարկե, որ ինչպես յուրաքանչյուր ֆեոդալական հասարակության մեջ, այնպես էլ XVI—XVII

դարերի Սեֆյան տիրապետության շրջանում պատերազմի մեջ և դատարանում բարձրագույն հրամանատարությունը հանդիսանում էր հողային սեփականության ատրիբուտ⁴։ Ուստի կրճրվածների տերության հենց սկզբնական շրջանից թուլոր ավագանու գերիշխանությունը Արևելյան Հայաստանում XVI—XVII դարերում այս առումով միանգամայն բացարձակ էր և համատարած։

XVI դարի պատերազմական համարյա անընդմեջ գործողությունների շրջանում երկրի ավատատիրական հարաբերությունների հիմքում թեև շարունակում էր գոյատևել նախորդ դարի թուրքմենական տիրակալների օրոք ձևավորված «սոյուրդական» օրինակարգը, սակայն կրճրված ցեղերի ռազմաֆեոդալական նոր ցեղախմբերի («ուլուսներ» և «էհլամներ») կազմավորման և խոշոր տեղաշարժերի այս բուն շրջանում այդ օրինակարգը քայքայման բավական որոշակի ընթացք ապրեց՝ իր տեղը զիջելով պարզևական հողատիրություն «թիուլային» ձևին։

Արևելյան Հայաստանում կրճրված ցեղերի նոր տեղաշարժերի և խոշոր ավատների («օլթաններ») վերաբաշխման հետևանքով Այրարատի, Վասպուրականի, Սյունյաց, Արցախի և Գուգարաց նահանգների մեծ մասում ժառանգական տիրություններ ստացան Ռումլու, Ութաշլու, Շամլու, Թաքալու, Կաշար, Քանգարու, Բայաթ, Զուկադար, Սաֆու և այլ ցեղերի առաջնորդները, որոնք իրենց ցեղերով և ցեղախմբերով բնակություն հաստատեցին հատկապես սահմանամերձ շրջաններում, իսկ կրճրվածներին հավատարիմ մնացած քրդական Դունբուլի, Մահմուդի, Փազուկի և այլ ցեղեր ավատներ ստացան Ալաշկերտի արևելյան հատվածում, Մակվում և խոյի ու Սալմաստի շրջաններում։

XVI դարի սկզբում Իրանի և Թուրքիայի միջև ծավալվող ավերիչ պատերազմներից հետո, 1515 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով ամբողջ Արևմուտյան Հայաստանն ու Հյուսիսային Միջագետքը ընկավ Թուրքիայի տիրապետության տակ։ Դրանից հետո շնայած ավերի քան մեկ հարյուրամյակ՝ մինչև հաջորդ դարի 30-ական թվականները, նորից շարունակվեցին խոշոր մասշտաբի արշավանքներն ու պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա ծավալվող ռազմական գործողությունները, սակայն, ինչպես 1555, այնպես էլ 1639 թվականներին կնքված պայմանագրերը էական փոփոխություններ չմտցրին 1515 թ. գծված սահմանների մեջ։

Ըստ այդ բաժանման, թուրք-իրանական սահմանը Հայաստանում սկիզբ էր առնում Զավախքի լեռներից, Զրվզըր լճից դեպի արևելք անցնում էր փոքրիկ լեռնաշղթայի ուղղությամբ դեպի հարավ, ապա, թեքվելով դեպի արևելք, հասնում էր մինչև Ախուրյանի վերին հոսանքը։ Այստեղից գետի հունով սահմանն իջնում էր մինչև Ախուրյան և Արաքս գետերի միացման վայրը, որից հետո Արաքսի հոսանքն ի վեր թեքվում դեպի արևմուտք և, Կաղզվանին չհասած, իջնում էր դեպի հարավ՝ Հայկական Պարո։ Հայկական Պարից սահմանը շարունակվում էր լեռնաշղթայի ջրբաժան գծով դեպի արևելք և Մասիսների գագաթներով գնում միանում էր Վասպուրականի լեռներին, որտեղից ուղիղ գծով՝ Զազրոս լեռնաշղթայի վրայով, անցնում էր թուրք-իրանական ներկա սահմանագծով։

⁴ Կ. Մարխ, Կապիտալ, I, Երևան, 1933, էջ 298։

Այսպիսով, կըզըլբաշների տերության սահմանների մեջ էին մտնում պատմական Հայաստանի Սյունիք, Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան և Պարսկահայք նահանգներն ամբողջությամբ և Այրարատի, Գուգարաց աշխարհի ու Վասպուրականի արևելյան գավառները:

Երկրի ներքին վարչական բաժանումը Սեֆյանների օրոք կատարված էր ըստ վիլայեթների, որոնք սկիզբ էին առնում դեռևս իլխանական շրջանից: Դրանք, փաստորեն, համընկնում էին իլխանության շրջանի թումաններին, որոնց եկամուտները նախապես հաշվված էին և որոշակի ռազմական պարտավորության դիմաց տրվում էին կըզըլբաշ ցեղերի ամիրներին կամ բեկլարբեկներին:

Սեֆյանների վարչության մանրամասն նկարագիրը պարունակող «Թաղքիրաթ-ալ-մուլուքում», որտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են Սեֆյան Իրանի բոլոր նահանգներն ու նրանցից ստացվող եկամուտները, հիշատակված են չորս վալիություններ՝ Արաբական Իրաքի, Լոռստանի, Վրաստանի, Քուրդիստանի, և 13 բեկլարբեկիություններ: Արևելյան Հայաստանն ու Ադրբեջանը ընդգրկված էին Ազերբայջանի (Ատրպատական), Չուխուր-Սա՛դի, Ղարաբաղի և Շիրվանի բեկլարբեկիությունների մեջ⁵:

Բացի Գուգարաց աշխարհից, որը համարյա ամբողջությամբ մտնում էր Արևելյան Վրաստանի կամ Քարթլ-Կախեթի վալիության մեջ, Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական նահանգները կամ նրանց առանձին գավառները տեղաբաշխված էին այսպես, որ ենթարկվում էին Չուխուր-Սա՛դի, Ղարաբաղի և Ազերբայջանի բեկլարբեկիություններին:

Իր սահմանամերձ դիրքով և հայ հոծ բնակչությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ունեւ հատկապես Չուխուր-Սա՛դի վիլայեթը: Այրարատյան նահանգի կենտրոնական մասը՝ Արարատյան դաշտն իր շրջակայքով, Չուխուր-Սա՛դ (հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթա փոս») սկսեց անվանվել XIV դարի վերջերից, այստեղ իշխող թուրքմեն տիրակալ Ամիր Սա՛դի անունով, որի որդիներն ու թոռները շարունակեցին իշխել այնտեղ՝ կենտրոն ունենալով Երևան քաղաքը: XV դարում Չուխուր-Սա՛դի վիլայեթը ավելի ընդարձակվեց, ընդգրկելով նաև Ախուրյանից Արևմուտք ընկած գավառները և Կարս ու Կաղզվան քաղաքները: Սակայն XVI դարի թուրք-իրանական նոր սահմանի հաստատումից հետո, այդ վիլայեթի մեջ, որպես նահիե կամ մահալ, իրենց նոր անվանումներով, մտնում էին Այրարատի Վարաժնունիք (Գարաշիլագ), Նիգ (Ապարան), Շիրակ (Շորագյալ), Մազազ-Ուրծ-Մասսյացոտն (Գառնի-Վեդի), Ճակատք (Սուրմալու), Արագածոտն (Կարբի), Կոտայք (Գրխարուլաղ) և Սյունյաց աշխարհի Գեղարբունի, Սոթք (Գյոզադադանգիզ) գավառները:

Վիլայեթները թեև հիմնականում կազմված էին ավելի փոքր վարչական միավորներից՝ նահիաներից կամ մահալներից, որոնք կառավարվում էին հաքիմների կամ նախնիների միջոցով, սակայն առանձին մեծ կամ փոքր շրջաններ օլթայի կամ ֆեոդալական տիրույթի իրավունքով տրված էին քուլոր ցեղերի առաջնորդներին, որի դիմաց նրանք սպառազեն ռազմիկներ կամ յասաղբեշներ էին տրամադրում պետությանը: Այդպիսին էր, օրինակ,

⁵ Տե՛ս „Tadhkirat al-mulūk, a manual of safavid administration“, by V. Minorsky, London, 1943, էջ 100—102, Այսուհետև՝ „Tadhkirat al-mulūk“:

Նախիջևանի օլբան, որը տրված էր Քյանգարու ցեղի ավագանուն և մնաց նրանց ձեռքում մինչև XIX դարի սկիզբը:

Նախիջևանը իր շրջակա գավառներով, որ իլխանների ժամանակ առանձին «թուման» դառնալով, Սեֆեհիների օրոք ևս շարունակում էր կոչվել «թուման-ե Նախիջևան» ընդգրկում էր Սյունյաց աշխարհի Նախիջևան, Ճահուկ (Շահբուկ), Երնջակ (Ալինջա), Գողթն (Ազադ Ջիրան), Վայոց Ձոր (Դարե-յե էլեգիս), Մղուկ (Սիսաշան) գավառները և, որպես մեծ օլբա, մինչև XVII դարի սկիզբը ենթարկվում էր Ազերբայջանի կամ Թավրիզի բեկլարբեկիին, իսկ XVII դարից հետո ենթակա էր Չուխուր-Սա՝դի բեկլարբեկիությանը:

Ազերբայջանի բեկլարբեկիին ենթակա էր նաև Կապանի երկիրը կամ Ղափանաթի օլբան, որը իլխանների տիրապետության շրջանում Սյունյաց Օրբելյանների ինչուն էր: Սեֆեհիների օրոք այն ընդգրկում էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների միջև ընկած լեռնային երկիրը, որի մեջ մտնում էին Սյունյաց Արևիք (Մեղրի), Կովսական (Մեջավան), Քաշունիք (Բարդուշատ), Ձորք (Քեղի), Հաբանդ (Զանգեզուր), Աղահեմք (Քաշաթաղ-Քուշթասիֆ) գավառները և Արցախի որոշ մերձակա շրջաններ:

Ազերբայջանի վիլայեթի կադմի մեջ անմիջապես մտնում էին Վասպուրականի արևելյան գավառներից Արտազի (Մակու), Ճուաշ-նոտի (Չորս), Մարակերտի կամ Մարանդի (Մարանդ), Պարսպատունիքի (Արասբար) գավառներն ու Պարսկահայք նահանգն ամբողջությամբ: Հայ ազգաբնակչությունը մեծ թիվ էր կազմում հատկապես Մակվի, Չորսի, Արասբարի, ինչպես նաև նախկինում Պարսկահայք նահանգի մեջ մտնող Հեր (Խոյ), Զարեանդ (Սալմաստ) և Թրաբի (Ուրմիա) գավառներում կամ նահանգներում:

Ղարաբաղի վիլայեթը, որն իր կենտրոն Գանձակի կամ Գյանջայի անունով կոչվում էր նաև Գյանջայի բեկլարբեկիություն, ընդգրկում էր Կուրիք մինչև Արաքս ընկած մի ընդարձակ տարածություն: Նրա լեռնային շրջանները, որոնք համապատասխանում էին պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգին և Գարդման-Փառխոսի ու Մավդեից երկրներին, ունեին հոծ հայկական բնակչություն: Առանձնապես աչքի էին ընկնում Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի նահանգները կամ մահալները, որոնք կառավարվում էին հայ մելիքների կողմից և ներքին ինքնավարություն էին վայելում: XVIII դարում, հատկապես Նադիրից հետո, դրանք միավորվեցին «խամսա» (հնգյակ) անվան տակ, որոնց ընդհանուր կառավարիչ նշանակվեց Դիզակի մելիքը: Ավելի ուշ, երբ քայքայվեց այս միությունը և Շուշիում հաստատվեցին Ջիվանշիր Փանահ խանն ու նրա հետնորդները՝ հիմնելով Ղարաբաղի կիսանկախ խանությունը, այս վիլայեթի հյուսիսային մասերը Գանձակ կենտրոնով առանձնացան և կազմեցին գանձակի խանությունը, որը հարևան Չուխուր-Սա՝դի կամ Երևանի խանության հետ միասին վասալական կախման մեջ էր Քարթլ-Կախեթի վալիից:

Ազերբայջանի, Չուխուր-Սա՝դի և Ղարաբաղի վիլայեթները լինելով «ահմանամերձ նահանգներ, ինչպես ասվեց, կառավարվում էին զինվորական կուսակալների կամ բեկլարբեկիների միջոցով, որոնք որպես ռազմիկ ցեղերի առաջնորդներ կամ ամիրներ, արաբերեն կոչվում էին նաև «ամիր-ուլ-ումարա» (իշխանաց-իշխան): Բեկլարբեկիներն ունեին անսահմանափակ իրավունքներ և իրենց վստահված վիլայեթի տերն ու տնօրենն էին: Նրանք խաղաղ ժամա-

նակ գլխավորում էին վիլայեթի քաղաքացիական իշխանությունը, իսկ պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի հրամանատարներն էին և իրավունք ունեին ռազմական արշավանքների ժամանակ սեփական դրոշակ կրելու ու թմբկահարելու նրանք սովորաբար կրում էին խան տիտղոսը և մեծարվում ալի-շահ (փառապանած) և ալիշահ'ն կամ ազիմ-ուլ-շահ'ն (գերապատիվ, բարձրապատիվ) բարձր կոչումներով:

Համեմատաբար ավելի փոքր տիրույթների՝ օլթաների տերերը կոչվում էին հաքիմ և կրում էին սուլթան տիտղոսը, իսկ բոլուքների և նահիաների կառավարիչները, որոնք մեծ մասամբ նշանակվում էին քոչվոր ավազանու ավելի ստորին խավերից՝ կամ շահի ղուլամներից, կոչվում էին նայիր կամ միրբուլուք և մեծարվում էին բեկ տիտղոսով:

Կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով քոչվոր արիստոկրատիան կարողանում էր ամրապնդել իր իշխանությունը երկրի տարբեր նահանգներում և հաճախ բեկլարբեկիությունը առանձին վիլայեթներում վերածվում էր ժառանգական տիրույթի: Այդպես էր, օրինակ, Գանձակի կամ Ղարաբաղի վիլայեթում, որտեղ XVI դարից սկսած մինչև XVIII դարի վերջերը իշխում էին Զիադօղլու-Կաջար ցեղի պարագլուխները: Նախիջևանի օլթան նույն ժամանակներում շարունակում էր մնալ Քյանգարլունների ձեռքում, Մակվում մինչև XX դարի սկիզբը իշխում էին Բայաթ ցեղի առաջնորդները և այլն:

Դրուժյունը մի քիչ այլ էր Զուխուբ-Սա'դում կամ Արարատյան երկրում: XVI դարում կռվախնձոր լինելով ռումլունների և ուսթաջլունների միջև, XVII դարի վերանվաճումից հետո շահ Աբբասը Երևանի բեկլարբեկիությունը տվեց Ամիր-Գունա խանին, որը Կաջար ցեղի Աղջակոյունլու ցեղախմբից էր: Նրա որդին՝ Թահմազկուլի խանը, այդ վիլայեթում իշխեց մինչև 1636 թ., որից հետո՝ մինչև Սեֆևիների բարձումը, շուրջ 80 տարի այս վիլայեթում իշխեցին 14 բեկլարբեկիներ, որոնցից միայն երկուսը հեռավոր ազգակցություն ունեին Կաջարների հետ և իշխեցին միայն 3—6 տարի: Մյուս բեկլարբեկիները տոհմիկ ծագում չունեին և առաջ էին քաշվել շահի անձնական ղուլամներից:

XVII դարի երկրորդ կեսում Սեֆյան շահերը խուսափում էին սահմանամերձ վիլայեթները տալ տեղում բնակություն հաստատած կրգըլթաջ ցեղերի առաջնորդներին, վախենալով, որ վերջիններս կարող են գործիք դառնալ հարևան երկրի ձեռքում և ձգտել ինքնուրույնության: Այս քաղաքականությունը շեշտված կերպով երևան էր գալիս հատկապես Արարատյան երկրում, որը իր ազգաբնակչության կազմով ևս խիստ տարբերվում էր մյուս վիլայեթներից: Այստեղ հայերը ճնշող մեծամասնություն էին կազմում:

Բեկլարբեկիներն ունեին որոշակի հարկային և մաքսային եկամուտներ, որի դիմաց նրանք պարտավոր էին տվյալ վիլայեթից ապահովել սպառազեն մարտիկների նախապես որոշված քանակը: «Թազգեիրաթ-ալ-մուլուքի» տվյալներով XVII դարի վերջում և XVIII դարի սկզբում հայաբնակ գավառներ ունեցող վերահիշյալ երեք վիլայեթներից ստացվող եկամուտների և զինված ուժերի հարաբերությունը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում⁶:

⁶ Տե՛ս „Tadhkirat al-mulūk“, էջ 161.

Վիլայեթ	Եկամուտ (դինարներով)	Զինվորների թիվը
Զուլալա-Սադ	239109328	4287
Ղարաբաղ	247280978	6084
Աղերբաշյան	312344906,5	11439
Գումար	848712210,5	21810

Ի. Պ. Պետրուշևսկու հաշվումներով (գումարելով նաև Շիրվանի վիլայեթի 5856 զինվորները) XVIII դարի սկզբներին Սեֆևիների պետության զինված ուժերի համարյա կեսը հավաքագրվում էր Ադրբեջանից ու Հայաստանից¹:

Բեկլարբեկիները և տեղական հաքիմները բնակչության նկատմամբ ունեին նաև դատական իրավունքներ: Քաղաքացիական բոլոր տեսակի վեճերը՝ կապված կենցաղային, տնտեսական, ժառանգական և այլ հարցերի հետ, քննվում էին հոգևորական ատյաններում, որ կոչվում էր «Շար», իսկ քրեական գործերը լսվում էին «Ուրֆի» կամ սովորութային դատարաններում, որը գլխավորում էր խանի կողմից նշանակված «զիվանբեկին»: Ուրֆի ատյաններում լսվում էին նաև, այսպես կոչված, «չորս պատահարներին» վերաբերող գործերը (սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել, կուրացնել), մահվան դատավճռի իրավունք ունեւր միայն խանը: Հայ համայնքի ներսում ծագած քաղաքացիական բնույթի դատերը իրավունք ունեին վարելու հայ հոգևորականներից կազմված դատական ատյանները: Շահ Աբբաս II-ի 1650 թ. հրովարտակով հաստատվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հոգևորական ատյանի («Դիվան-ալ-սադարաթի») այն վճիռը, ըստ որի՝ «Եթե քրիստոնյաները իրար մեջ վեճ ունենան և դիմեն իրենց եպիսկոպոսներին կամ քահանաներին, ոչ ոք թող արդելք չհանդիսանա և նեղություն չպատճառի, իսկ եթե կողմերից մեկը մոռսուլման լինի, այդ դեպքում վեճը պետք է հարթեն տեղի Շար՝ ի անդամների և մոռսուլման ղազինների (դատավորների) միջոցով»²:

2. ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻՑ ՍՏԱՅՎՈՂ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱ-ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ

Սեֆյան իրանի հայաբնակ նահանգներն իրոք երկրի ամենաեկամտաբեր նահանգներն էին: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն բնակչության խտությունը և համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսությամբ, այլ ներքին ու արտաքին և տարանցիկ առևտրով, որը մաքսային խոշոր եկամուտներ էր խոստանում խաներին և բեկլարբեկիներին: Վերջիններս մեծ նախանձախնդրությամբ էին ցուցաբերում իրենց վիլայեթի հայ բնակչության բազմապատկման գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեւր երկրի շենացման, առևտրի ու արհեստների զարգացման համար և ավելացնում էր նրանց եկամուտների աղբյուրները: Հայ ռայաթները բազմաթիվ այլ հարկերից բացի, կանխիկ դրամով վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ՝ «չիվյա», որը չափազանց մեծ գումար էր կազմում: Հայտնի է, որ 1604 թ. բռնագաղթից մի քանի

¹ Տե՛ս Ի. Պ. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., էջ 142:

² Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ Բ, վավ. 41: